

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

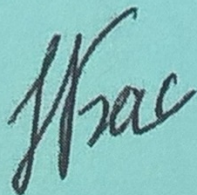
БАСЕНКО Іван Володимирович

УДК 94(477)(=112.2):070.447(447-25):(05)"520*1"::=161.2+=161.1:"1914-1918"

**ОБРАЗ НІМЦІВ НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННОЇ УКРАЇНСЬКО-
ТА РОСІЙСЬКОМОВНОЇ ПРЕСИ КИЄВА
(СІЧЕНЬ 1914 – ГРУДЕНЬ 1918 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Науковий керівник: кандидатка історичних наук,
Бетлій Олена Вячеславівна,
Національний університет «Києво-Могилянська академія», старша викладачка кафедри історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Верстюк Владислав Федорович,
Інститут історії України Національної академії наук України, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр.

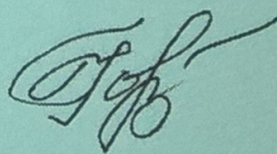
кандидатка історичних наук
Байдак Мар'яна Степанівна,
Інститут народознавства Національної академії наук України, наукова співробітниця відділу соціальної антропології

Захист відбудеться 9 вересня 2020 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна, 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б)

Автореферат розіслано «6» серпня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Горпинченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Національний чинник лежав в основі багатьох явищ Першої світової війни: пропаганди, мобілізації, біженства і репресивної політики щодо «чужинців», врешті-решт – розпаду протиборчих багатоетнічних імперій. У дослідженнях Великої війни 1914 – 1918 рр. актуальною є проблема національних відображень: як спільноти уявляли себе, союзників та ворогів. Чи не найбільше уваги у цих дослідженнях приділено Німеччині – країні, яку переможці визнали винною у трагедії кровопролиття. На сьогодні реконструйовано сприйняття німців у пресі, художній літературі, агітматеріалах і візуальних джерелах держав Антанти. Однак, ці студії здебільшого сфокусовані на артикуляції погляду метрополій: британському, французькому, російському чи американському дискурсі. Новітні ж дослідження мають на меті переглянути цю універсалістську парадигму і, натомість, деталізувати уявлення про німців, що склалися на периферії імперій – позиції недержавних народів, самовизначення яких прискорила війна.

Німецька імперія була однією зі світових держав, чия військова, політична, економічна активність упродовж 1914 – 1918 рр. визначально вплинула на життя населення українських земель. Питання образу німців у громадській думці на українських теренах розглядають вітчизняні й німецькі розвідки про переслідування іноземців-колоністів, висвітлення союзу з Центральними державами в українськомовній пресі та реакції населення на окупацію 1918 р. Дисертаційна робота продовжує і поглиблює вказані студії, зосереджуючись на аналізі уявлення про німців у щоденній пресі Києва 1914 – 1918 рр. Одночасний розгляд періодів війни та революції дає змогу простежити не лише тривкість національних стереотипів, а й зміну реакцій преси; здійснити комплексний аналіз газетних суджень, необхідний для встановлення вичерпної картини сприйняття німців у Києві як центрі Південно-Західного краю, столиці УНР та Української Держави. Зіставлення видань різного напрямку і мови друку збагачує знання про ідеологічно розмаїтий, поліетнічний інформаційний простір міста. Дослідження покликане продемонструвати як політичні та національні переконання українсько- й російськомовних газет Києва визначили їхнє бачення Німеччини. І навпаки, образ німців як «іншого» допоможе зрозуміти місцевий образ «свого».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» у рамках науково-дослідної теми «Україна в процесах соціокультурних трансформацій: історична спадщина та новітні прояви» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0117U004140). Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національного університету «Києво-Могилянська академія», протокол № 10 від 24 листопада 2011 р.

Мета і завдання дослідження. Метою є реконструкція образу німців, що формувався в українсько- й російськомовній щоденній пресі Києва напередодні

та упродовж Першої світової війни 1914 – 1918 рр. і Української революції 1917 – 1918 рр. Для досягнення мети визначено такі завдання:

- 1) проаналізувати історіографію, джерельну базу та методи дослідження;
- 2) розкрити картину уявлень про німців у київській пресі напередодні Першої світової війни (січень – липень 1914 р.);
- 3) з'ясувати антинімецьку газетну кампанію воєнного часу, (серпень 1914 – лютий 1917 рр.);
- 4) простежити зміну ставлення до німців українсько- та російськомовних газет Києва за доби Української революції (лютий 1917 – грудень 1918 рр.).

Об'єктом дослідження є матеріали провідних щоденних українсько- та російськомовних суспільно-політичних газет Києва, що відображають судження та стереотипи доби Першої світової війни й Української революції 1917–1918 рр. **Предметом дослідження** – образ німців, а саме спектр уявлень преси про німецьку етнічну, культурну і лінгвістичну спільноту у національній державі – Німецькій імперії та діаспору поза її межами (німецькі піддані-колоністи, російські піддані німецького походження, німецькі заробітчани та емігранти).

Хронологічні межі роботи охоплюють період січня 1914 – грудня 1918 р. Початок 1914 р. символічно збігається із завершенням останньої міжнародної кризи передвоєнної доби – конфлікту між Німецькою та Російською імперіями довкола військової місії генерала Отто Лімана фон Зандерса у Константинополі. Верхня хронологічна межа узгоджується із Листопадовою революцією в Німеччині й закінченням Першої світової війни, зреченням гетьмана Павла Скоропадського і початком виводу німецьких військ з України.

Методи дослідження. Дослідження виконано в рамках міждисциплінарного напрямку імагології, що вивчає образи «іншого» та національні стереотипи. Методологія передбачає встановлення історичного контексту, зовнішню критику періодики, врахування чинників цензури і пропаганди у ЗМІ, кількісний та якісний контент-аналіз публікацій. Теорія масової інформації прояснює зв'язок преси та громадської думки. В дисертації використано модерністське трактування нації як «уявної спільноти». За допомогою порівняльно-історичного та проблемно-хронологічного методів дослідження упорядковано за періодами, розкрито схожість та відмінності репрезентації Німеччини у газетах різного напрямку й національної приналежності, київський досвід зіставлено із загальноросійським та держав Антанти.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше в українській історіографії здійснено комплексне дослідження образу німців у пресі Києва 1914 – 1918 рр. Дисертація присвячена маловивченому питанню сприйняття німців на українських теренах Російської імперії в умовах Першої світової війни та Української революції. Усталений підхід, зосереджений винятково на вивченні образу ворога, розширено і доповнено аналізом усього спектру уявлень про німців. Крім того, вперше порівняно особливості ставлення до Німеччини та її представників у локальному українському й російському

дискурсах. Висновки роботи уточнюють загальноприйняте припущення про тотожність образу німців на теренах Російської імперії, розкривають специфічний український образ, що сформувався за революційної доби 1917–1918 рр. Подальшого розвитку набули питання ставлення до німців-колоністів, суспільної реакції на прихід німецького війська та німецько-українських взаємин у 1918 році.

Практичне значення одержаних результатів. Робота стане у пригоді для дослідження українського сприйняття німців в ретроспективі та сучасності, підготовки монографій, статей, посібників, присвячених проблемі національних відображень, розробки тематичних навчальних курсів та лекцій для студентів вищих навчальних закладів, а також як інформаційна складова сучасних українсько-німецьких політичних і культурних заходів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи оприлюднено у доповідях на міжнародних та українських наукових конференціях, школах, семінарах, а саме: науково-дослідному семінарі «Київ як текст» (Київ, 2012), міжнародній науково-практичній конференції «Глобальні військово-політичні протистояння у XX ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя початку Першої світової війни)» (Запоріжжя, 2014), міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2015), літній школі «Мультикультуралізм у Східній Європі: концепти, сценарії, стратегії» (Гіссен, 2015), міжнародному практичному семінарі «Мультикультурні суспільства і їхні загрози: реальні, гібридні та медіа війни у Східній Європі» (Гіссен, 2016), міжнародній майстерні «Нові підходи до вивчення регіональних конфліктів у Східній Європі» (Київ, 2017), міжнародній конференції «Переосмислення Революції 1917 р.: війна, революція і державність в Україні» (Київ, 2017), міжнародній науковій конференції «Україна та Німеччина: міждержавні відносини в 1918 – 1924 рр.» (Чернігів, 2018), міжнародній конференції «Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту» (Львів, 2018), конференції молодих науковців «Націоналізуючи та демократизуючи держави: виклики та підходи» (Вільнюс, 2018).

Публікації. Основні тези дисертації викладено в 11 публікаціях, з них 4 – статті у фахових виданнях України, 1 – в українському англomовному електронному виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази Web of Science, 1 – у закордонному періодичному виданні, 3 у вітчизняних та 2 – у закордонних наукових збірниках.

Структурно дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, у яких виділено 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (2593 позиції), додатків «А», «Б» і «В». Повний обсяг роботи – 403 сторінки, з них 203 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет та хронологічні межі дослідження, сформульовано мету і завдання, розкрито

методи дослідження, наукову новизну, практичне значення роботи і апробацію отриманих результатів.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** охарактеризовано літературну та джерельну базу роботи, проаналізовано методи вивчення образу німців. *Підрозділ 1.1.* містить огляд англо-, німецько-, російсько-, та українськомовних праць, що реконструюють національні уявлення про німців періоду Першої світової війни. Окрім праць Еріка Гобсбаума, Ніла Фергюсона, Крістофера Кларка, проблему світогляду сучасників Великої війни порушено у низці спеціальних досліджень. У випадку багатотнічної імперії Романових розкрито здебільшого загальноросійський образ німців. Це англomовні роботи Еріка Лора та Вільяма Фуллера про внутрішнього ворога, розвідка Лаури Енгельштайн про газетну кампанію супроти «німецького звірства» та Губертуса Яна про лубкове зображення германця. Німецькомовна історіографія представлена німецько-російським багатотомним збірником «Західно-східні відображення». У 4-му томі однойменної серії «Німці і Німеччина з російської точки зору, 19–20 століття: Від реформ Олександра II до Першої світової війни» та збірнику «Спокуса владою. Росіяни й німці у Першу та Другу світові війни» розкрито уявлення про німців у російській громадській думці, літературі, поезії та образотворчому мистецтві. Це статті Аарона Коена, Маргарет Буш, Миколи Плотнікова та Модеста Колєрова, Євгенія Сергєєва, Дмитра Олейнікова та Дмитра Лукшина, Тетяни Філіппової, Лариси Коровіної та Ірини Кознової, Володимира Федюка і Бориса Колоницького. Стрижневою для російськомовної історіографії є проблема німця-супротивника. Настрої передвоєнного десятиріччя відстежують Олена Кострикова та Борис Котов, суперечливість образу «ворога-звіра» – Олена Сенявська, Ольга Поршнева, Павло Кулдишов, Ігор Богомолів, Микола Юдін. Тему російських німців розробляють Сергій Баах і Тетяна Чернова-Деке, еволюцію поглядів російських консерваторів-германофілів – Олександр Репніков, Олександр Іванов та Вадим Колмаков, явище фронтового братання – Сергій Базанов та Юрій Бахурін. Досвід військовополонених та інтернованих осіб в Німеччині аналізують Оксана Нагорна та Костянтин Пахалюк.

Український вимір питання є маловивченим. Опосередковано питання образу німців торкаються дослідники українсько-німецьких взаємозв'язків Олексій Кураєв, Володимир Перепадя та Руслан Пиріг, з української діаспори – Ігор Каменецький, німецькі історики Клаус Ремер, Петер Боровські, Франк Гольчевські та Гвідо Гаусманн. Вони екстраполюють «Східну політику» Берліна та позицію діячів українського руху на настрої ширших верств суспільства. Пізнавальною є стаття Рікардо Бавая про українське питання в тогочасних німецьких ЗМІ. Світлана Бобилєва, Оксана Безносова та Олександр Кадол розглядають ставлення до німців-колоністів на українських землях імперії. Окрім того, Тимофій Герасимов, Олена Бетлій та Євген Джумига знайомлять із повсякденням мешканців міст Південно-Західного краю, Києва й Одеси. У полі зору дослідників: воєнна пропаганда, сприйняття супротивника, міжетнічні конфлікти та феномен внутрішнього ворога. Руслан Куцик розглядає воєнну агітацію у пресі Південно-Західного краю як приклад імперської інформаційної

політики. Дослідник окреслює тогочасні прийоми маніпулювання громадською думкою й демонізації німця-ворога. Щодо революційного періоду 1917 – 1918 рр., найбільш релевантними для дисертації є студії Василя Расевича про реакцію українського селянства на прихід чужоземного війська та Маріана Лушната-Ціглера про зображення союзу з Центральними державами в українській національній пресі.

У *підрозділі 1.2.* розглянуто джерела роботи. Основою дослідження є щоденна суспільно-політична українсько- та російськомовна преса Києва. Зосередженість на суспільно-політичній пресі зумовлена її ключовою роллю у формуванні громадської думки, а щоденність розглянутих видань дозволяє детально відтворити канву подій. Окрім прагнення репрезентувати увесь політичний спектр видань, критеріями відбору газет для вивчення були також їхня впливовість та постійність публікації. За напрямом це: українськомовні ліберальні та / або соціалістичні «Рада» (1914), «Нова рада» (1917–1918), «Робітнича газета» (1917–1918), «Народна воля» (1917) та «Боротьба» (1918); російськомовні ліберальні («прогресивні») «Киевская мысль» (1914–1918), «Последние новости» (1914–1918) та «Южная копейка» (1914–1917, «Южная газета» з 05.07.1917), російські праві консервативні «Киевлянин» (1914–1918) та «Голос Киева» (1918), російський націоналістичний «Киев» (1914–1916) і більшовицький «Голос социал-демократа» (1917). Поза увагою залишено пресу національних меншин, вивчення якої потребує окремого дослідження. Це щоденна газета польською мовою «Dziennik kijowski», чеський «Čechoslovan», видання на івриті «Гацофе» (1914) та «Volkszeitung» (1917–1918) мовою ідиш. Умови діяльності преси прояснюють справи фонду Тимчасового комітету у справах друку в місті Києві (ЦДІАК України, ф. 295), канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), канцелярії комісара Тимчасового уряду у м. Києві (ДАК України, ф. 292), Управління преси та інформації Української Народної Республіки (ЦДАВО України, ф. 1113) та Німецької військової місії на Україні, м. Київ. (ф. 2601). З опублікованих джерел використано колекцію «Німецька цензура в Українській Державі (мовою документів 1918 р.)» Павла Гай-Нижника, збірник статей Сергія Єфремова «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)», збірники документів з цензури в Російській імперії Наталії Патрушевої й Бориса Єсіна, спогади гетьмана Павла Скоропадського.

У *підрозділі 1.3.* викладено методологію роботи. Імагологічний метод дозволяє виокремити у тексті оціночні судження про німців й Німеччину. Дослідження не враховує графічні зображення, адже технологія ілюстрації, хоча й відома тогочасним видавцям, не була поширеною у щоденній пресі Києва 1914 – 1918 рр., а світлини, як правило, лише дублювали зміст публікацій. Методологічно базовими є праця Юпа Леєрсена та Манфреда Беллера, статті Седріка Барфута та Марка Сіннірелли, монографія Олени Сенявської. Завданням імагології є фіксація факту й форми національних образів, а не встановлення їхньої правдивості чи хибності. Образ є порівнянням еталонного «свого» із тим, що відрізняється – «чужим / іншим», а отже – є одночасною репрезентацією двох культур. Сенявська пропонує схему

дослідження, що складається із суб'єкту, об'єкту, обставин сприйняття і значеннєвого наповнення образу. Вальтер Ліппман пояснює залежність громадської думки від ЗМІ, а Бенедикт Андерсон обґрунтовує концепт нації як уявної спільноти, що постала завдяки книгодрукуванню. Методологія передбачає зовнішню критику преси як джерела з урахуванням інформації про її походження, політичний напрям, персоналії видавців, працівників, власників, а також умови діяльності видання. У цьому аспекті дисертація опирається на роботи фахівців з історії преси Юрія Сурая, Ірени Гребцової, Світлани Махоніної та Луїзи Макрейнольдс. Григорій Рудий пропонує модель контент-аналізу періодики, за допомогою якого встановлено актуальність німецької тематики у пресі впродовж 1914 – 1918 рр. та продемонстровано масив опрацьованих чисел видань.

Другий розділ **«Судження про німців у газетній публіцистиці мирного часу (січень – липень 1914 р.)»** присвячено уявленням напередодні Першої світової війни. Розділ складається із трьох підрозділів: двох тематичних й одного підсумкового, присвяченого Липневій кризі. У *підрозділі 2.1.* проаналізовано публікації, що створюють узагальнений образ політичного, соціального та культурного життя Німеччини. Незважаючи на атмосферу міжнародного напруження, київські газети традиційно добре відгукувалися про німецькі чесноти порядку і господарського хисту: залежно від переконань симпатизували німецькій демократії або пруському консерватизму, сприймали Німецьку імперію як культурно й економічно розвинену велику європейську державу – зразок для реформування Росії. *Підрозділ 2.2.* присвячено центральній темі тогочасної газетної дискусії – проблемі російсько-німецької конфронтації. Охоплено конфліктні події та явища, довкола яких вибудовувався негативний образ Німеччини-суперника. Частина з них стосувалась зовнішньополітичних питань: німецького імперіалізму та мілітаризму, економічних суперечностей та спекуляцій на тему європейського конфлікту. Інша частина була пов'язана із внутрішніми проблемами: іноземною колонізацією Росії, шпигунством й представленням українського руху як закордонної інтриги. Саме цей комплекс суперечностей послужив підґрунтям риторики ЗМІ під час чергової, на думку сучасників, міжнародної кризи у липні 1914 р. Київський образ німців проаналізовано на тлі загальноросійської дискусії. З'ясувавши уявлення мирної доби, можна простежити трансформацію образу німців під час Першої світової війни.

Третій розділ **«Антинімецька газетна кампанія воєнного часу (серпень 1914 – лютий 1917 рр.)»** розкриває перебіг інформаційної кампанії київської преси супроти німця-ворога в умовах війни. Період охоплює умовні хронологічні відрізки «воєнного ентузіазму» (серпень – грудень 1914 р.) та «затяжної війни» (1915 – лютий 1917 р.). У *підрозділі 3.1.* проаналізовано, як під впливом патріотичної ейфорії 1914 р. ЗМІ заперечили позитивні й гіперболізували негативні стереотипи, винайшли нові характеристики німців як «варварів», «звірів», «нелюдів». Закладений восени 1914 р., цей негативний образ став основою пропаганди на весь подальший період війни імперії Романових. У *підрозділі 3.2.* проілюстровано поступове вихолощення образу

німця-ворога внаслідок постійного повторення й суперечливого висвітлення у пресі. Інформацію, викладену у кожному з підрозділів умовно впорядковано довкола восьми взаємопов'язаних тем: образ кайзера Вільгельма II, німецької владної верхівки та народу як винуватців війни обґрунтовував справедливості боротьби; образ культури був критикою світоглядних цінностей супротивника, невдалою спробою замінити «німецький зразок» новотвором кращої «російської цивілізації»; образ німецької армії – підважував стереотип переваги ворога в озброєнні і дисципліні, протиставляв німецькій технології вищий «російський дух»; образ звірства дегуманізував ворога; образ полону застерігав від слабкодухості; образ внутрішнього ворога визначав ставлення до німецької етнічної меншини в Росії, а з початком внутрішньополітичних чвар в країні з осені 1915 р. – став засобом дискредитації опонентів; образ зовнішньої політики Берліна об'єднував сюжети про дипломатичну, розвідницьку та підривну роботу ворога; нарешті, образ Німеччини, що морально й фізично знесилюється, – мотивував до перемоги.

Четвертий розділ **«Газетні репрезентації німців за революційної доби (лютий 1917 – грудень 1918 рр.)»** розкриває трансформацію образу німців у часи Української революції. Із крахом царського режиму зникла безальтернативна пропаганда «війни до перемоги», а свобода слова уможливила плюралізм суджень. Розглянуто позиції основних політичних груп у пресі Києва: українських соціалістів, російських прогресистів / соціалістів, російських правих, а влітку-восени 1917 р. – і більшовиків. Протиборство цих груп щодо напрямку і кінцевої мети революції, змагання українськомовної і російськомовної преси за власний національний проект держави стало тлом, на якому вимальовувався образ зовнішньої сили – Німеччини.

Підрозділ 4.1. висвітлює період Лютневої революції (лютий – жовтень 1917 р.). У березні 1917 р. київські видання асоціювали щасливе завершення війни із повстанням німецького народу проти тиранії мілітаристів в Берліні. Втім, вже за місяць патріотична більшість російськомовних видань адаптувала гасло «революційної оборони» до потреб війни. Натомість більшовики пропагували примирення на фронті й класову війну всередині країни. Відроджена українськомовна періодика визнала конфлікт абсурдним й чужим. Обстоюючи ідею федеративної демократичної Росії, українські видання все ж підтримали «революційну оборону» країни, але опиралися російській агітації до наступу. Незадоволена централістською політикою Тимчасового уряду щодо української автономії, національна преса ототожнила російський й німецький «імперіалізм». В умовах вільної політичної боротьби апогеєм досягла газетна риторика «німецької зради» – очорнення інакодумців та конкурентів у владі.

Підрозділ 4.2. розкриває еволюцію поглядів за доби УНР. До Жовтневого перевороту 1917 р. київські газети існували в рамках загальноросійського простору й лише з проголошенням УНР перейшли до україноцентричної інформаційної моделі. Потреба миру, агресія більшовицької Росії і Брест-Литовський договір УНР з Центральними державами призвели до переосмислення ролі Німеччини у тепер державницькій українськомовній пресі. Для національно свідомої більшості публіцистів «цивілізований»

«німець-спільник» став захистом від навали «великороса-більшовика», Німеччина – єдиною світовою силою, зацікавленою в становленні України. Водночас газети виправдовували ексцеси «союзного» війська як непорозуміння чи недогляд уряду УНР. Проти «імперіалістичного» Берліна виступили ті, хто цінував соціальну революцію понад національне самовизначення. Для української лівиці «сильна, буржуазна, реакційна» Німеччина була уособленням класового ворога. Щоб врятувати соціалістичну Україну, радикальні ліві були готові примиритися із ідеологічно ближчою, слабшою і тому «менш загрозливою» більшовицькою Росією. Щодо російськомовних видань, то вони вважали Жовтневий переворот у Петрограді, проголошення УНР у Києві, сепаратний мир з Берліном і «братовбивчу» більшовицько-українську війну складниками єдиної німецької стратегії розчленування Росії. Втім, російськомовна преса облишила риторику української «німецької зради» зі вступом кайзерівського війська до Києва у березні 1918 р. Незважаючи на зневіру, зумовлену поразкою і символічне закриття «Києвлянина» на знак непокори «німецькій окупації», російськомовна преса загалом зустріла німців як чужу силу, що повернула «лад і спокій». Відкритим, однак, залишалось питання ціни «чужоземної допомоги».

У підрозділі 4.3. досліджено образ німців за доби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Всупереч заявам про «кінець німецької орієнтації», українська преса толерувала Німеччину й після перевороту, здебільшого через острах перед реставрацією «старої Росії» у випадку перемоги Антанти. Видання апелювали до офіційного Берліна як до арбітра у суперечці з режимом Скоропадського й «російською реакцією». Преса розрізняла «друзів» української демократії в Рейхстазі та її «недоброзичливців» у військовому керівництві Німеччини. Втім, ключовим було усвідомлення егоїстичного прагматизму чужинців. Газети визнали повалення УЦР наслідком перш за все українського безладу й безпорадності, а тому закликали до самоорганізації за німецьким зразком. Із поразкою у світовій війні Німеччина втратила значення протектора України. Попри це, «Нова рада» привітала Листопадову революцію спорідненої німецької демократії. Газета сподівалась, що дружня і тепер вже демократична Німеччина лишатиметься геополітичною противагою Росії. Більш негативно зображали Берлін представники української лівиці. За Гетьманату «Боротьбу» і «Робітничу газету» було закрито, але радше як критиків режиму Павла Скоропадського: цензура не перешкоджала «Робітничій газеті» знеславлювати німецьких імперіалістів і у червні 1918 р. У грудні відроджена «Боротьба» розкритикувала «німецьких робітників і селян в шинелях» за прислужництво «тиранії гетьмана» – придушення народних повстань в Україні. Російськомовна права і ліберальна періодика влітку 1918 р. демонструвала позірну повагу до Німеччини. Розпуск німцями УЦР відродив надію російських патріотів на реставрацію єдиної Росії. Проте із крахом Центральних держав у жовтні 1918 р. російськомовна преса знову перейшла на бік Антанти. І правий «Голос Києва», і прогресивна «Киевская мысль» раділи загибелі германського імперіалізму і його «українського дітища» та очікували на повернення «штучно створених німцями» України, Балтії і Фінляндії до лона

неподільної Росії. Вважаючи конфлікт вичерпаним, російська преса Києва шукала добросусідства з новою демократичною Німеччиною.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати дослідження й викладено основні тези, які виносяться на захист.

1. Робота знайомить із маловивченим питанням сприйняття німців на українських землях Російської імперії під час Першої світової війни та Української революції 1917 – 1918 рр. Предметом розгляду є репрезентації німців у пресі Києва – головного видавничого центру Південно-Західного краю, столиці УНР та Української Держави. За допомогою методу імагології вивчено газетні судження – суб'єктивний погляд публіцистів, редакцій і, опосередковано, читачів видань. Робота опирається на принцип теорії масової інформації про суголосність позиції видань та світогляду їхньої аудиторії: купуючи київські газети різного напрямку і мови, читачі самотужки обирали відповідний ракурс висвітлення інформації. Отже, преса не лише формувала, а й віддзеркалювала громадську думку. Проаналізовано матеріали найбільших щоденних українсько- й російськомовних газет Києва, що репрезентують спектр політичних сил. Огляд пресосознавчих студій та архівних джерел підтверджує, що всупереч цивільній й військовій цензурі царату, а також утискам революційної доби київська преса 1914 – 1918 рр. була достатньо вільною, коли мова йшла про висвітлення німецької теми. Контент-аналіз публікацій прояснив актуальність німецької тематики: преса цікавилась сусідньою Німецькою імперією у мирний час 1914 р., обговорення сягнуло абсолютного піку з початком війни; в умовах затяжного конфлікту та внутрішньодержавних негараздів 1915 – 1917 рр. увага знизилася, але вже у 1918 р. Брест-Литовський мир знову актуалізував німецьке питання.

2. У мирний час 1914 р. видання Києва наслідували газетну дискусію Петербурга й Москви. Німеччину вважали взірцем модернізації – сусідньою великою європейською державою, що мала схожий автократичний режим, проте випереджала Росію у економічному й культурному розвитку. Залежно від політичного напрямку, газети симпатизували консервативній прусській моделі управління, успіхам демократичного руху в Німеччині або ж, у випадку з російськими націоналістами – німецькому антисемітизму. Втім, на довоєнних настроях ЗМІ позначилося і зростання міжнародного напруження. Перегони озброєнь усталили образ Німеччини як економічного конкурента та потенційного противника у війні. Хоча газети й визнавали збройне зіткнення малоімовірним та ірраціональним, публіцистичні спекуляції довкола «війни» готували громадськість до конфлікту серпня 1914 р. Українськомовна «Рада», своєю чергою, підтримувала настрої російської прогресивної преси та критикувала мілітаризацію Європи. Згідно з позицією видання, удавана загроза з боку Берліна відволікала суспільство від насущних проблем. «Рада» не поділяла імперського патріотизму. Підкреслюючи контраст між шовіністичною відсталою Росією та інакшою, цивілізованою Німеччиною, видання формувало

образ окремішнього українського «я». «Раді» протистояли російські праві «Київ» та «Київлянин», які асоціювали український рух з ворожою «німецькою інтригою». «Мазепинство» публіцисти цих видань пояснювали передусім австрійським, рідше – німецьким впливом, звинувачуючи Відень у руйнуванні «русской» ідентичності Галичини й Буковини та експорті українського сепаратизму до «малоросійських губерній».

3. Перша світова війна знищила приязне ставлення до Німеччини у ЗМІ, гіперболізувала їхні упередження та спричинилася до появи й популяризації граничного образу німця-звіра. Російськомовні видання Києва долучились до антинімецької кампанії, тимчасом як «Рада», єдина щоденна українськомовна газета, незважаючи на її вірнопідданські заклики до оборони країни, підпала під політичні підозри цензури та була примусово закрита. Внаслідок цього публічна дискусія у київських медіа суттєво наблизилася до загальноросійської. Звично для ЗМІ держав Антанти, київські видання демонізували кайзера Вільгельма II, хижий німецький імперіалізм і мілітаризм, звірство, культурне варварство й шпигунство супротивника. Незважаючи на безпрецедентність викриттів, пресі так і не вдалося створити однозначного портрета ворога, що варто пояснювати постійною зміною оцінок залежно від обставин, мети, напряму газет і світогляду публіцистів. Через нерозвиненість державної пропаганди дозволеною була будь-яка характеристика супротивника, що не шкодила воєнному зусиллю. Поєднуючи протилежні твердження, преса балансувала між мобілізацією і заспокоєнням суспільства, відповідальністю і сенсацією, замовчуванням поразок і уславленням звитяг. Поряд з трагічними історіями жорстокості на шпальтах видань з'являлися гумористичні пасквілі про німецьке душогубство, перестороги щодо німецької сили змінювалися зображеннями карикатурного німця-боягуза, багатослівні описи звірства й дикунства публікувалися упереміж із розповідями про гідну поведінку супротивника. Понад те, газети мимоволі власноруч олюднювали німців закликами до співчуття й поблажливості щодо полонених. Суперечливість образу німців поглиблювала й постійна полеміка російськомовної правої і прогресивної преси, у якій лицем до лиця сходилися патетика «історичної місії» визволення слов'янства з-під «ярма германізму» та ідеї громадянського захисту Росії. Залежно від переконань, газети утверджували «високодуховну російську цивілізацію» через заперечення «ніцшеанськи-безбожної», «матеріалістичної» «німецької Європи» або ж звертались до «кращого європейського зразка» західних держав Антанти. Прогресивна періодика зображала німецький народ жертвою чи знаряддям імперіалізму еліт, російські націоналісти ж натомість зображали війну як фінальний акт одвічної расової боротьби з дикими германцями – тевтонами – пруссаками. По-різному газети оцінювали й «німецьке засилля» в Росії: більшість видань схвалювала переслідування чужоземців-ворогів, але захищала лояльних російських німців-підданих; націоналісти ж наполягали на «очищенні» країни від німецького етносу.

Хоча характеристика німців як абсолютного зла сягнула вершин гостроти й експресії уже у перші місяці війни, вона й надалі тиражувалася пресою аж до Лютневої революції 1917 р. Втім, після 1914 р. непослідовність та

самоповторення поступово вихолостили демонічний образ «німецького звірства», «нелюдства», «варварства». Великий відступ царської армії влітку 1915 р. змусив видання облишити наступальну риторичку, і найпоширенішим способом мотивації до подальшого спротиву стали обіцянки поступового знесилення й внутрішнього колапсу Німеччини. Водночас, несприятливий перебіг війни актуалізував у 1915 – 1916 рр. проблему внутрішньої зради. «Німецьке засилля» стало засобом взаємної дискредитації: політичні опоненти викривали російських консерваторів-германофілів, соціалістів й лібералів, що дестабілізували країну, звинувачували у негараздах українську «німецьку інтригу» чи єврейський колабораціонізм. У 1915 р. преса зауважила «самостійну Україну» як елемент глобальної підривної роботи Берліна. «Вигаданих німцями» українців вирізняли з-поміж решти підбурюваних національних і релігійних груп. До цькування українства долучилась раніше поміркована «Киевская мысль», однак критичні до націоналізму «єврейські» «Южная копейка» і «Последние новости» утримались від звинувачень. З погіршенням економічної ситуації закиди щодо «німецької зради» все частіше стосувалися фабрикантів та спекулянтів. Всупереч забороні на критику влади, цензура толерувала публіцистичні випадки російських націоналістів проти «німців» в уряді та серед бюрократії. Хоча до лютого 1917 р. газети не згадували про імператорський дім Романових, такі викриття зрештою причинилися до компрометації самодержавства.

4. Лютнева революція 1917 р. уможливила вільне обговорення питань війни і миру, змістила увагу ЗМІ зі світових подій на проблему державної перебудови. Із крахом заборон царського режиму відроджена українськомовна преса виступила проти «чужої» війни. Оригінальність української позиції полягала в одночасному запереченні і російської воєнної агітації, і більшовицького заклику до братання на фронті й класової війни вдома. Миролюбну німецьку демократію українськомовні видання протиставили реакційному режимові в Берліні, що від нього до властивого часу слід було захищати революцію в Росії. Примирення ж мала принести революція в Німеччині. Визначальною у ставленні як до Німеччини, так і країн Антанти, «російської демократії» та «реакції» була ідея національно-культурної автономії України. Російське неприйняття автономії спонукало українськомовну пресу ототожнити «ворожі» російський і німецький «імперіалізм». З часу проголошення УНР наприкінці 1917 р. київські видання незалежно від напрямку і мови перейшли до україноцентричної моделі новин. Тоді ж українські видання облишили російський імператив боротьби з Німеччиною на користь національних інтересів. Успіх Брест-Литовських мирних перемовин і, одночасно, більшовицька агресія проти УНР у грудні 1917 р. призвели до переосмислення категорій «ворог/друг»: національно свідомі публіцисти визнали німців «спільниками» у звільненні України від навали «великоросів-більшовиків». Чужоземне втручання та організований німцями у квітні 1918 р. гетьманський переворот спричинилися до розчарування в «німецькій орієнтації». Однак, навіть тоді для національної преси Німеччина лишалась «сприятливим» наверненням до «Заходу» і «європейської

цивілізації». Урядування Берліна було визнано «меншим злом» порівняно з поверненням «некультурної Москви» та реставрацією «єдиної Росії». Іншою думкою була українська лівиця, що ставила соціалістичну революцію понад національне самовизначення. Радикали остерігались «західного, краще організованого» німецького капіталу і політичної реакції, звинувачували тамтешніх соціалістів у ганебному прислужництві «буржуазії» та «юнкерам», а «німецьких робітників у шинелях» – в насадженні «тиранії гетьмана». Перемогу «справжнього» українського соціалізму ці публіцисти вбачали у союзі з російським есерами та навіть більшовицькою Росією.

Революція 1917 р. змусила російськомовну пресу Києва визнати масовий український рух, але не змінила риторики щодо «німецького підбурення» українців. З усіх видань лише «Последние новости» привітали Україну у складі демократичної Росії. Натомість «Киевлянин» та «Киевская мысль» засудили національну автономію як вигідне ворогові ослаблення країни. Розлад армії і Жовтневий переворот, сепаратний мир і «братовбивчу» більшовицько-українську війну – все це називали ланками німецької стратегії розчленування Росії. Однак в країні, що розпадалася зсередини, образ зовнішнього ворога-німця поступово відійшов на другий план та почав слугувати радше знеславленню «посіпак Німеччини» українців та більшовиків. Російськомовна преса облишила риторику української «німецької зради» зі вступом кайзерівського війська до Києва у березні 1918 р. За винятком «Киевлянина», який закrywся на знак протесту проти «окупації», газети обрали нейтральну, а часом і пронімецьку позицію. Проте, із крахом Центральних держав у жовтні 1918 р. російськомовна преса знову пристала на бік Антанти. І правий «Голос Києва» і прогресивна «Киевская мысль» одностайно раділи загибелі германського імперіалізму, а разом з ним – і його «українського дітища».

Незважаючи на війну та революцію, тривкими виявились тиражовані у пресі стереотипи щодо німецької вдачі. І українсько-, і російськомовні газети суголосно зараховували до набутих типово німецьких рис організованість, старанність і педантизм. Перша світова війна лише тимчасово похитнула це шанобливе ставлення. Український голос у ЗМІ було заглушено, тимчасом як російські газети відкинули ворожий зразок. Восени 1914 р. преса прагнула тотального вивищення над Німеччиною: не лише економічного та військового тріумфу, а й культурних звитяг, що стали б проявом вищої російської духовності, кращої обдарованості, міцнішої сили волі. Крах цих сподівань у 1915–1916 рр. повернув на сторінки ЗМІ давню антитезу німецької майстерності й російського недбальства. Колапс Росії восени 1917 засвідчив перемогу працьовитого, підприємливого, розсудливого німця над неосвіченим «вітчизняним» загальом. Антиподом «німецького порядку» став «революційний безлад». Опісля «більшовицької вакханалії» газети сприйняли появу німецьких військ у Києві як повернення до цивілізації. І українсько-, і російськомовна преса прагнули наслідувати «дисциплінованих» німців, кожна у розбудові проекту власної національної держави. Завершення Першої світової війни не вплинуло на високу оцінку німецьких чеснот. Навпаки, газети відзначили гідну подиву стійкість німців у нерівній боротьбі з силами Антанти, які їх суттєво

переважали. І українська «Нова рада», і російська «Киевская мысль» передбачили невмирущість прусського мілітаризму та застерегли переможців від приниження Німеччини. Вони спрогнозували руйнівні наслідки німецького реваншизму майбутніх десятиліть.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У фахових виданнях:

1. Басенко І. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15–20.
2. Басенко І. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // Український історичний журнал. 2014. Вип. 3 (№516). С. 70–77.
3. Басенко І. Практика адміністративного та судового переслідування преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907 – липень 1914 рр.) // Український історичний збірник. 2014. Вип. 17. С. 132–141.
4. Басенко І. Образ німців у пресі Києва за доби революції (лютий – жовтень 1917 р.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 30–35.
5. Basenko I. The Perception of Germany in the Kyivan Press: From Ukrainian People's Republic to the Hetmanate (November 1917 – December 1918) // Kyiv-Mohyla Humanities Journal 4: 2017. pp. 67–84.
6. Basenko I. The "German Intrigue" as an Element of the Anti-Ukrainian Campaign: A Case Study of Kyiv's Russian Language Press, 1914-18 // *East/West: Journal of Ukrainian Studies special edition: "Language, Identity, and Ideology in Ukrainian Media."* Eds. Svitlana Krysz, Volodymyr Kulyk. Vol 5, no 2. 2018. pp. 149–173.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію:

7. Басенко І. Образ війни у мирний час: представлення німецько-російського конфлікту у пресі Києва (січень – липень 1914 р.) // Глобальні військово-політичні протистояння у ХХ ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя початку Першої світової війни): матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 6–7 лютого 2014 р.). Запоріжжя: Інтер-М, 2014. с. 162–165.
8. Басенко І. Образ німецького кайзера Вільгельма II як призвідника «європейської катастрофи»: погляд преси Києва часів Першої світової війни, 1914–1917 рр. // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13–14 березня 2015 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С.10–15.
9. Басенко І. Явище «німецької орієнтації» в українськомовній щоденній пресі Києва, березень – квітень 1918 р. // Україна та Німеччина:

міждержавні відносини: збірник наукових праць / ред. кол. Владислав Верстюк (голова), Степан Віднянський, Руслан Пиріг, Ірина Матяш, Дмитро Веденєєв, Володимир Бойко, Дмитро Казіміров. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 116–125.

10. Basenko I. The WWI Propaganda Cliches Applied to the Modern Russo-Ukrainian conflict over the Donbas and Crimea Regions // *Multicultural Societies and their Threats: Real, hybrid and media wars in Eastern and South-Eastern Europe*. (Osteuropa vol. 10). ed. Nazarii Gutsul, Kristina Khrul. Berlin-Münster-Wien-Zürich-London: LIT Verlag. 2017. pp. 123–142.

11. Basenko I. The Great War and the Polish Question in Imperial Russia: A Case Study of Its Reflections in Kiev's Press, 1914–1917 // *Great Power Policies towards Central Europe, 1914–1945*. ed. by Aliaksandr Piahana. Bristol. 2019. pp. 129–152.

АНОТАЦІЯ

Басенко І. В. Образ німців на матеріалах щоденної українсько- та російськомовної преси Києва (січень 1914 – грудень 1918 рр.) – на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2020.

Дисертація є комплексним дослідженням образу німців у щоденній українсько- й російськомовній пресі Києва 1914 – 1918 рр. На основі джерел періодики простежено еволюцію уявлень про німців й Німеччину впродовж мирного часу 1914 р., участі Російської імперії у Великій війні та за доби Української революції 1917 – 1918 рр. Залучення архівних матеріалів й літератури дозволило врахувати чинники цензури і пропаганди, порівняти київський досвід зі сприйняттям німців в Росії та державах Антанти. За допомогою зіставлення видань різного напрямку і мови друку продемонстровано ідеологічно розмаїтий, поліетнічний інформаційний простір Києва. Студія пояснює, як політичні та національні переконання газет визначили їхнє бачення Німеччини та, навпаки, як образ німецького «іншого» кшталтував місцевий образ «свого» у Києві як центрі Південно-Західного краю імперії, столиці УНР та Української Держави. Розглянуто характерні для періоду образи німців як «культурного вірця», «геополітичного суперника-мілітариста», «внутрішнього ворога-чужинця» й «німецької зради», «звіра» або ж «людини» на війні, «руйнівника» єдиної Росії і водночас «приятеля-спільника» України у боротьбі з «великоросами-більшовиками», зрештою – представника окупаційного «німецького порядку» й «імперіалізму». Встановлено, що незважаючи на війну та революцію, тривкими у київській пресі виявились уявлення про німецьку національну вдачу.

Ключові слова: національні образи та стереотипи, образ німців, щоденна українськомовна й російськомовна преса, Київ, Перша світова війна, Українська революція 1917 – 1918 рр.

АННОТАЦИЯ

Басенко И. В. Образ немцев на материалах ежедневной украинско- и русскоязычной прессы Киева (январь 1914 – декабрь 1918) – на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2020.

Диссертация является комплексным исследованием образа немцев в ежедневной украинско- и русскоязычной прессе Киева 1914 – 1918 гг. На основании источников периодики продемонстрирована эволюция представлений о немцах и Германии в мирное время 1914 года, в период участия Российской империи в Великой войне и в ходе Украинской революции 1917 – 1918 гг. Изученные архивные материалы и литература позволили учесть факторы цензуры и пропаганды, сравнить киевский опыт с восприятием немцев в России и странах Антанты. С помощью сопоставления изданий разного направления и языка печати раскрыто идеологически разнообразный, полиэтнический характер информационного пространства Киева. Исследование объясняет как политические и национальные убеждения газет предопределили их видение Германии, и наоборот, как образ немецкого «другого» очертил местный образ «своего» в Киеве как центре Юго-Западного края империи, столице УНР и Украинской Державы. Рассмотрены характерные для периода образы немцев как «культурного образца», «геополитического соперника-милитариста», «внутреннего врага-чужеземца» и «немецкой измены», «зверя» либо же «человека» на войне, «разрушителя» единой России и, одновременно, «приятеля-сообщника» Украина в борьбе с «великороссами-большевиками», наконец – оккупационного «немецкого порядка» и «империализма». Установлено, что несмотря на войну и революцию, устойчивыми в киевской прессе оказались представления о немецком национальном характере.

Ключевые слова: национальные образы и стереотипы, образ немцев, ежедневная украиноязычная и русскоязычная пресса, Киев, Первая мировая война, Украинская революция 1917 – 1918 гг.

ANNOTATION

Basenko I. The Perception of the Germans in Ukrainian- and Russian-language daily press of Kyiv (January 1914 - December 1918) – manuscript.

The dissertation of Candidate of History Degree, prepared in the field of History of Ukraine (major's number: 07.00.01). Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2020.

This dissertation uncovers both the Ukrainian and Russian perceptions of the Germans, as presented in the Kyivan daily press throughout the period of 1914 – 1918. Based on the city's prominent Ukrainian and Russian-language newspapers, the study addresses the problem within the time frames of prewar 1914, imperial Russia's First World War participation and 1917 – 1918 Ukrainian Revolution. Archival sources and literature utilized in the research allowed us to establish the

factors of censorship and propaganda, compare Kyivan experience with the general perception of the Germans in Russian empire and amongst the Entente Powers. The study examines newspapers of various political and national agenda, thus exposing ideologically diverse, multi-ethnic media space of Kyiv. The investigation explains how the political and national beliefs have shaped newspapers' vision of Germany. And vice versa, the image of the German "other" outlines the local images of "own self" – in Kyiv as a center of the Southwestern Krai province of the empire, subsequent capital of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State. Some of the key images, scrutinized in this paper are: stereotype of the Germans as a "cultural model", as a "geopolitical rival-militarist", an "enemy-alien within the state" as well as the notion of "German betrayal", war propaganda clichés of "the German beast" vs a sense of "the other human being", concept of the malicious German plan for united Russia partition and, simultaneously, Ukrainian expectations of "the German allied help" against the Bolshevik Russia's aggression, finally, apprehension of the "German order" and "imperialism" during the 1918 foreign military occupation. In the final analysis, Ukrainian and Russian national stereotypes of the Germans remained solid despite the occasional turbulence of First World War and Revolution.

Keywords: national images and stereotypes, image of Germans, daily Ukrainian- and Russian-language press, Kyiv, the First World War, the Ukrainian Revolution of 1917 – 1918.